

Ülkar ƏLƏKBƏROVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
 Folklor İnstitutu
 ulker.elekberova@bk.ru

TÜRK XALQLARININ FOLKLORUNDA GİZLƏDİLƏN RUH

Açar sözlər: ruh, əkiz, bədən.

SUMMARY

THE HIDDEN SOUL IN TURKISH FOLKLORE.

The primitive man that has a very weak power to think abstractly. Need to perceive and reflect the abstracts to a concrete shape. It is considered every being has a soul or spirit, apart from the body, in a concrete shape, even in the most primitive man's belief system. For this reason the primitive man considered every being excluding himself as alive and having a soul. It is possible to see this primitive belief in Turkish tales. In the extraordinary tales greatest hinder that the chief hero in the tale is supposed to beat and defeat, is the giant that doesn't have his soul in the body. The soul of the giant is preserved in a place, decided as dependable, at a time as old as eternal life. The concept of soul protecting out of the body shows us a belief prevailing during the prehistoric ages. The primitive man thought his soul and body apart, to protect himself against his enemies. It is possible that we find the remainder of this belief in the tales.

Key words: soul, spirit, body.

РЕЗЮМЕ

СКРЫТАЯ ДУША В ФОЛЬКЛОРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Примитивный человек рассматривает себя как систему душ. Вера в «внешнюю душу» способную не просто временно покинуть человеческое тело но и скрываться ради безопасности в постороннем предмете в теле животного и пр. и выводил отсюда тотемизм. Исследовавшему идею душа в первобытной культуре и выдвинувшему анимистическую теорию (от итал. анима. «душа») происхождения и развития религии, у древних людей из наблюдения явлений сна, болезни, обмороков, смерти и пр. возникали представления о «двойнике», сидящем в теле человека, но способном покинуть его временно или окончательно. Позднее душа стали приписывать животным, растениям и неодушевленным предметам. В тюркских родах жила вера в то, что если спрятать свою душу в безопасное место, то человек не умрет. Отсюда и возникла концепция объективизации души в скромном, простодушном понимании древнего человека. Добавим, что жизнь души отдельно от тела, основана тоже на этом познании.

Ключевые слова: душа, двойник, тело.

Şamanlığa inanan Altay xalqlarına “ruh” termininin tətbiqi L.Levi-Brül tərəfindən narazılıqla qarşılanmışdır. O, buna başqa terminin yoxluğunu səbəb göstərir. L.Levi-Brülün bu fikirləri ilə J.P.Ru razılaşır. O, öz araşdırmalarında “ruh” termini əvəzinə “əkiz” sözünün işlənməsini məqsədəuyğun hesab etsə də, onun istifadəsindən çəkinir. Çünki “əkiz” sözü iki varlıq haqda təsəvvür yaradır. “Ruh və maddə arasında ortada bir yerdə olan və mənəvi ruhumuzdan çox fərqli bir ruh anlayışından danışıldığını ağılimızdan çıxarmamalıyıq”-deyən J.P.Ru isə ate (ду-

ша) sözündən istifadə etməyə məcbur olduğunu qeyd edir [1, s. 110]. L.P.Potapov "Altay şamanlığı" əsərində sovet etnoqrafiyasında altay-sayan türk xalqlarının inanclarında "ruh" termininin istifadəsinin faydasızlığının artıq sübuta yetirildiyini qeyd edir və insanın ikinci varlığı haqda təsəvvürlərin təbiətdə hər bir obyektin ikili olması haqda Altay-sayan xalqlarının qədim dualistik dünyagörüşünə tam uyğun gəldiyini deyir. Altaylılar hər şeyin sahibi, yiyəsi olduğuna inanırdılar. Yakutlar, tunquslar, eskimoslar altaylılardan fərqli olaraq, insanın ruhunu onun "sahibi" adlandırırdılar. Tədqiqatçı "Altay şamanlığı" əsərində ruh deyil, əkiz (двойник) sözündən istifadə edir və bunu şamanlıqdan öncə yaranmış qədim dualistik dünyagörüşlə bağlayır və kut adı altında nəinki rüşeym, insan öləndə qədər onunla birlikdə var olan onun "fərdi əkizi"ni nəzərdə tutur [2, s. 32]. Ruh inancı həm də vitalizmdir, yəni insan yaşamının insan bədənində olan fəvqəltəbii həyatı qüvvədən asılı olduğuna inanılır.

Etnoqraf L.Y. Şternberq qeyd edirdi ki, ibtidai insan özünü ruhlar sistemi kimi təsəvvür edir, hətta öz bədənini belə bu ümumi sistemə daxil edirdi. Ruhların çoxluğu təkcə təbiətinə, formasına görə deyil, həm də insanın həyatında oynadığı rola görə onları bir-birindən fərqləndirir. Alimin fikrinə görə, türk xalqlarında öz "alter ego"-sunu təhlükəsiz yerdə gizlədən insanın ölməyəcəyinə dair inanc mövcud olmuşdur. Qədim sadələvh insanın anlayışında ruhun obyektivləşməsi konsepsiyası buradan yaranmışdır. Əlavə edək ki, ruhun bədənədən kənarında yaşaması da məhz bu anlayışa əsaslanır [3, s. 314].

A.F.Anisimov evenklərin (tunquslar) insan ruhu haqda təsəvvürlərini araşdırarkən Xanyan və ya xanyakan ruhunun insan sağ ikən uzun müddət ondan kənarında yaşaya bilmə xüsusiyyətinə malik olduğunu qeyd etmişdir [4, s. 116].

Canın gizlədilməsində əsas məqsəd onu təhlükələrdən, əcəldən qaçırmadır. Bu, həm də ölüm anlayışının mifoloji şüur səviyyəsində qəbul edilməməsi ilə bağlıdır. Dolqanlarda şamanlığı öyrənən A.A.Popovun məlumatına görə, şaman doğulanların ruhu onların köməkçi ruhlarının qorumasında olur və *tuuruu* xüsusi ağacda cəmləşdirilərək qorunur. Xəstələnmiş uşağın kutunu şaman getməməsi üçün tozağacı qabığından hazırlanmış qutuya qoyur. Bu təsəvvür altaylıların və teleutların kut haqda təsəvvürlərini (şamanın qamlığı zamanı tutub öz davuluna saldığı və müqəddəs ağcaqayının yarpaqları altında gizlədib qorumasını) xatırladır [5, s. 177].

Tın-bura şamanın ruhu, ona bacarıq verən emosional gücdür. Qamlıq zamanı tın-bura qama daxil olur, mərasimdən sonra da çıxır. Hər bir teleut qamı öz tın-burasına xüsusi diqqətlə yanaşır, mərasimdən sonra öz tın-burasını gizli yerdə saxlayır. Bir qam öləndən sonra onun tın-burası gənc və yeni başlayan qama ötürülür. Bu, qamın ruhi varisliyinin ifadəsidir. Qamlar bir-birləri ilə ruhları vasitəsilə yarışa bilirlər. Yarışma zamanı daha güclü qam rəqibinin tın-burasını oğurlayıb, onun ayaqlarını və başını kəsir, tın-bura ölür. İki-üç gündən sonra ölən tın-buranın aid olduğu qamın özü də ölür. Digər hallarda məğlub olmuş qam xəstələnir. Şamanlıqda qamların yarışmaları ilə bağlı çox əfsanələr vardır. L.P.Potapov "Altay

şamanlığı" əsərində qeyd edir ki, tın-bura mənasında şamanlıqda minik heyvanlarının ruhları və ilahilər adlanırdı. Qamlar dərisini davullarına keçirdikləri şəxsi minik heyvanlarını tın-bura adlandırırdılar. Şaman mərasim zamanı belə simvolik heyvanda gəzirdi. Tın sözü burada "qamın heyvanı canlıdır" mənasında işlənir. Rəqibi onu öldürməsin deyərək, qam mərasimdən sonra onu gizlədirdi. Tayqada hər bir şaman digərinin tın-burasını tapdığı zaman öldürürdü ki, o, şamanlıq edə bilməsin. L.P.Potapov belə hesab edir ki, kənarında gizlədilən ruh haqda universal və qədim təsəvvürlər altaylıların inanclarında yoxdur və bir din kimi şamanlığa aid olmayan, araşdırılmalı xüsusi bir sahədir. Çünki, epik personaj tını özünün yer üzündəki yaşama kimi, qam isə tınıni şəxsi köməkçisi kimi qoruyur. Şamanın tını olmadan kainatın zonalarına səyahət edərək, əsl qamlıq etməsi mümkünsüzdür [2, s. 32].

Yakutların təsəvvürlərinə görə, İje-kıl şamanın hər hansı bir heyvanda təcəssüm edən canıdır (oyun kuta). Bu heyvanın canı ilə şamanın canı bir-birinə bağlıdır. İje-kıl ölərsə, şaman da ölür. Bu İje-kıl yoldaş (eş) ruhdur ki, əski dövrlərdə yalnız qamlara məxsus olmayıb, hər kəsin bir ije-kılı olduğu təsəvvür edilmişdir [6, s. 81]. Eyni məlumata Q.V.Ksenefontovun qeyd aldığı şaman əfsanələrində də rast gələ bilirik. Əfsanədə şamanın bir heyvan anası (иньэ-кыыла) olduğu, bütün şamanların heyvan analarının xarici əlamətlərinə görə bir-birinə oxşadığı deyilir [7, s. 44]. Digər mətnə isə yakut şamanının heyvan anasının mavi öküz, tunqus şamanının isə xallı maral olduğu və uzaqlarda yaşaması göstərilir. Onlar şamanın buynuzlu heyvanlarla döyüşü (xarsar) zamanı mühüm rol oynayır və yalnız bircə dəfə şaman öləndə gözə görünürlər [7, s. 65].

Deməli, altay şamanının tın-burası ilə yakut şamanının ije-kılı haqda təsəvvürləri üst-üstə düşür. Şamanların adi insandan fərqli ruh vəziyyətlərinə malik olması, onların dəfninin fərqli keçirilməsi, şaman öldükdən sonra onun ruhunun yer üzündə müəyyən missiyaları yerinə yetirməsi və s. şaman ruhunu adi insanın ruhundan fərqləndirir.

Cənubi və Şimali Azərbaycan, altay, yakut, şor, tuva, tatar, qazax, qırğız, qaqauz, Anadolu və Sibir türkləri, monqol xalqlarından buryatların folklor nümunələrinə diqqət yetirsək görərik ki, *canın hansısa heyvanda təcəssüm etməsi* onlarda geniş yayılmışdır. Əski dövrlərdə yalnız şamanların deyil, hər kəsin ije-kılı olması fikri [6, s. 81] sadalanan folklor örnəkləri ilə üst-üstə düşür. İje kıl təkcə şamanın deyil, adi insanın da hər hansı bir heyvanda təcəssüm edən canı ola bilər. Adi insanın ije-kılı fərqli ada, lakin eyni funksiyaya malik ola bilər. Yəni təkcə demonik (div, manqadxay) deyil, epik qəhrəmanların da ije-kıla malik olmaları gizlədilən ruh haqda saysız folklor örnəklərini izah edə bilər.

Mətnlərə diqqət etsək görərik ki, can (ruh) daha çox göyərçin, sərçə, bildirçin, ördək, sağsağanda təcəssüm edir. Bu da ruhun uça bilməsi və quş (kəpənək) kimi təsəvvür edilməsi ilə izah edilir. Bədxah qüvvələrin ruhu isə qunduz, küçük, yeddi başlı ilan, at və s. heyvanlarda təcəssüm edir.

“Məlik Cəmilin hekayəsi” Azərbaycan nağılında divin canı şüşədəki göyərçində olur. Nağılın süjeti belədir: Məlik Cəmilin nişanlısını Üç tükklü kosa qaçırır. Məlik Cəmil nisanlısının dalınca gedib, divi bağda yatan görür. Nişanlısından divin canının yerini soruşur. Qəhrəman qızın göstərdiyi şüşəni qırır, içindən göyərçin çıxır. Göyərçini öldürdükdə Üçtükklü kosa da ölür. Əgər bu nağılda divin canı şüşədəki göyərçindədirsə, “Üçbiğ kosa” nağılında Üçbiğ kosanın canı atda olur [8, s. 114]. O, canının yerini qıza deyəndə Şəmil gizləndiyi yerdən bunu eşidir və eşikdəki daşın üstünə qamçı ilə vurub çəkdikdə daşdan dördayaqlı, heç kimin çata bilmədiyini at çıxır. Qamçını vurub tez qaldıra bilməsə, üç ayaqlı at çıxacaq, amma bir az yavaş gedəcək. Şəmil üçbiğ kosanın qıza danışdığı kimi edir. Daşdan çıxan dörd ayaqlı atı minib, qızı da tərkinə alıb yola düzəlir. Üçbiğ kosaya xəbər çatır və onların dalınca gedir. Üçbiğ kosanın atı indiyə qədər sahibinin üzünü görməmiş olur. Dönüb onun kaftar olduğunu görəndə Üçbiğ kosanı ayaqlarının altına salıb öldürür. “Yusiflə Sənubərin nağılı”nda isə qəhrəman divin canını məhv etmir, özündə saxlayaraq, onu özünə tabe edir. “Yusiflə Sənubərin nağılı”nda “Məlik Cəmilin hekayəsi” ndəki kimi divin canı göyərçində olur. Yusif divin canını axtarır, taxcadakı şüşə qırılan kimi divin əl-qolu bosalır, şüşənin içindən göyərçin çıxır. Yusif göyərçinin başını üzəcəyi, divi öldürəcəyi ilə hədələyərək, onu özünə tabe edir [9, s.80]. “On birinci Əhməd” tatar xalq nağılında cinlərin padşahının canı uzaqda yerləşən gölün ortasındakı adada, adanın ortasındakı ördək yuvasındakı dörd yumurtanın içində olur [10, s. 23].

Altay qəhrəmanlıq dastanlarında bahadır və ya digər personaj bəzən canını özündən ayrı saxlayır, onu düşmənlərdən gizlədir, öz yaşamını onunla bağlayır. Əgər düşmən onun canını tapıb öldürsə, özü də ölür. Burada biz xarici ruhun materializə edilməsi ilə rastlaşırıq. Altay dastanlarından gətirdiyimiz misalları göstərə bilərik: “Maaday - Qara” dastanında Kögüdey-merqen, Qara Qula xanın ruhunun yerini yeddi lamdan öyrənir. Lamalar ruhun üçqat göyün dərinliyində, üç maralın qarnında, qızıl qutunun içində bir-birinə bənzəyən iki bildirçin balasında olduğunu. Biri atının, digəri isə özünün ruhu deyir. Bildirçinlərin qarnı yarılsa, atı da, özü də ölər [10, s.123]. Lakin lam özü də bilir ki, üç qat göyün dərinliyindən, üç maralın qarnından qızıl qutunu götürməyin yolu yoxdur. Digər lam qutunu əldə etməyin yolunu belə izah edir: üç maralın balası, altmış çatal buynuzlu Andalba adlı bir sığına yeddi gün əzab verilsə və o mələsə, göy üzünün yeddi üç maralı yerə enər, qarnını kəssən qızıl qutu yerə düşər. Qəhrəman deyilən kimi edir və bildirçin balalarını qutudan çıxarıb öldürür. Beləliklə, Qara Qula atı ilə birlikdə ölür. “Kökin- Erkey” dastanında bahadırın bacısı Erkin- Koonu qaçıran Celbis Sokorun canı üç qıfıllı tökmə dəmirdən olan sandığın içindəki altı su samurunda olur. Onları Kökin- Erkey dabani ilə əzdiyədən sonra Celbis Sokor atı ilə birlikdə ölür.

“Altın Mizə” altay nağılında yeddi qardaşın ruhu qara balıq şəklində alaqaranlıqda göy çayın dibində Tenqere xanın qızının dəmir sarayında yaşayır. Yeddi Sabar qardaşlarının ruhu yeddi çayın qovşağında Ker-Yutnının ağzında

olur. Aysız gecədə (aydıq karazı) onlar qara balıq şəklində çıxıb, oynayıb geri dönürlər [11, s.97]. “Ak Bökənin oğlu Kan Taci” altay nağılında Tilano- koonun ruhu doqquz metrlik quyruqlu qunduz dərisinə bükülmüş yeşikdə gizlədir. Kan-Tadinin istəyi ilə Alaşa qam qamlıq edib Sumer- Ulan dağı, Sūd-ağ- gölün ruhlarını çağırır. Onun əvəzinə doqquz çay şərab, doqquz dağ ipək vermək lazım olduğunu öyrənir. İstənilənləri səpir və nəticədə zəncirlənmiş sandıq Kan- Tadinin yanına düşür. Kan Tadi Tilan-koonun ruhu olan qunduzu onun gözünün önündə öldürür, Tilan- koo da ölür. Erliyin qapısında altın toluda qızıl körpü var. Kan-Tadi, Tilan-Kooya o qıl körpüdən keçməyəcəyinə söz verdikdən sonra qunduzu kəsdiyi qılıncı qoxlayıb, yalayıb ona verir [11, s.161].

Kan- Ərən Erliyin yeddi oğlunun canının yastığın altında çuğun sandıqda saxlandığını öyrənir. Kan- Ərənin atı Erliyin böyük qızı- Qaraçı qıza çevrilərək, Erlikdən oynamaq üçün yeddi oğlunun ruhunu istəyir. Erlik onu rədd edir. Sonra ortancıl qızı Qara Toltoya çevrilir, yenə Erlik onu rədd edir. Üçüncü qızı Erke-Qaraya çevrilir, Erliyə yalvardıqdan sonra o yumşalıb, yeddi oğlunun ruhlarının yerini deyir. Qız Erliyə adətlərə görə (Epşi- kadıt) qadın olduğu üçün özünün sərbəst götürə bilmədiyini, onu Erliyin verməli olduğunu deyir. Erke-Qaranın bu sözündən sonra atası Erlik qara çuğun sandığı yastığının altından çıxarıb, doxsan doqquz qıfıllı açır. İçindən yeddi oğlunun ruhunu yeddi küçük şəklində çıxarır. Qızına aulun içində oynayıb getirməsi üçün verir. Erke- Qara küçükləri auldan çıxarır. Erke- Qara Kan- Ərənə, yəni ata çevrilir. Yeddi küçüyü dişlərində tutur. Çuğun qazanı da təpiklə Erliyə atıb göyə qalxır. Erliyin qızları atalarını Kan- Ərənin hiyləsinə aldanmaqda qınayırlar [11, s.166].

Q.N.Potaninin Nurseyid adlı söyləyicidən qeydə aldığı “Kran- Karakşi”- “Koko tay” nağılında Kran- Karakşi divlərin yaşadığı adaya üzüb çatır. Divlər (daular) evdə olmur. Kran bir əsir qızdan divlərin canının yerini öyrənməsini istəyir. Divlər gələndə o gizlənir, qız onlardan canlarının yerini soruşur. Divlər canlarının adanın bir tərəfindəki Bay-Terek ağacının altından axan çayda üzən iki kiçik balıqda olduğunu deyirlər. Qəhrəman o balıqları tapıb, tutur və öz budunda gizlədir. Budunu kəsib balıqları ora qoyub, budunun ətinə bağlayan qəhrəman balıqların üstündən sıxan kimi divlər peyda olub, əmr gözləyir. Divlərin canı kimdədirsə, ona xidmət edirlər [12, s.119].

Şimali buryatların nağılında Aşura- şara-manqıtxayın üç ruhu olur. Biri qızıl sinəli sağsağanda, ikincisi on üç bildirçində, üçüncüsü dənizin dibində ağ daşın üstündə yatan dovşanda olur. Yəqin ki, bu üç ruh nağıldakı kimi biri qəhrəmanın qüvvəti, biri canı, biridir. Cənubi buryatlarda isə Şidurqunun ruhu Çingizin qardaşı Hasarın dənizin dibindən çıxardığı üç qızıl balıqda və üç arı pətəyində olur. Kran-Krakşinin divin ruhunu tapması Egoşua haqqında Avropa əfsanəsi ilə səsleşir. Egoşua perqamenti tapıb ayağını və ya baldırını kəsib kağızı orada gizlədir. Kran- Krakşi də eyni cür hərəkət edir. Sonra bu, ona himayədar kimi xidmət edir [13, s.119].

Monqol dastanı “Qeser” in Exirit- bulaqat variantında bahadır hündür, kürən manqadxay qarının ruhunu axtarmaq üçün yola düşür. Görür ki, manqadxay qarının ruhu göldə altı qaz şəklində üzür. Bahadırın gəlməmişdən əvvəl atdığı oxun onları öldürdüyünü görür, qazları Qesərə gətirir. Manqadxayı öldürən Qeser düşmənlər üzərində qələbə çalır [14, s.38].

V.Radlovun Sibir türklərindən qeydə aldığı “Kara- Par” dastanında Kara-par qocadan Altın Ayrıanı və Merqen xanı harada saxladığını soruşur. O deyir ki, Altın Ayrıanı qara qazanda qaynadıb, Merqen xanın ruhunu isə qızıl əyər kimi qara qutuya qoyub. Öz ruhu isə çəkməsinin dabanında yeddi başlı ilan kimi yatır. Bahadır ilanın yeddi başını kəsir, qoca ölür [15, s.11]. “Kartağa- Merqen” dastanında bahadırın ov atı göyə uçub kiçik bir quş tutur və bahadıra deyir ki, bu quş döyüş atının ruhudur. Onu atın ağzına qoysan canlanır. Deyilən kimi edirlər və döyüş atı təkrar canlanır [15, s.12]. Ər- Tüstüyün arvadı Ağ- Çonəm Çoin- Kulakın canının yerini öyrənir. Al- Taiki adlı yerdə qızıl çeşmədə sarı balığın qarında gümüş sandığın içində qırx quş var. Çoin- Kulakın ruhu o qırx quşdadır. Ər- Tüstük gedib o qırx quşun başını qoparır [16, s.542].

“Seyfölmülk hekayəsi” ndə Bediülcəmalı bir div İsfid ölkəsinə aparıb həbs edir. Şahzadə Seyfölmülk divin canının dənizin dibində bir tabutun içində olduğunu öyrənir. O tabutu dənizin dibindən yalnız Süleyman peyğəmbərin üzüyünün vasitəsi ilə çıxarmaq olar. O üzük Seyfölmülkdə olduğu üçün o, asanlıqla tabutu dənizin dibindən çıxarır və içindəki göyərçini öldürür. Bununla da, cinlər padşahının oğlu div can verir [19, s.162]. Bu mətnin tatar variantında bədənədən kənarında saxlanan canın tabutda deyil, iki sandığın içində olması və dənizin dibindən iri balığın gətirməsidir. Burada da canı əldə etmək üçün Süleyman peyğəmbərin üzüyündən istifadə edilir.

Elazığdan toplanan “Atəşkar oğlan” nağılında başqasının nişanlısını qaçıran oğlan onu bir qalada əsir tutur. Qız oğlana hiylə gələrək, onun canının nədə olduğunu öyrənmək istəyir. Özünü elə aparır ki, guya onu çoxdan sevirmiş, guya qalada tək darıxanda onun ölümünə ağlayacaq. Oğlan əvvəl canının qarında olduğunu deyir. Qız qarına od vurub “oğlan yandı, qarım yandı”- deyib ağlayır. Oğlan ikinci dəfə canının qarının arxasındakı süpürgədə olduğunu deyir. Qız süpürgəni yandırır ağlayır. Üçüncü dəfə oğlan fikirləşir ki, qız doğrudan onu çox istəyir. Ona görə canının dolabdakı bir cüt at nalında olduğunu, birini suya atarsa, bir balıq çıxar. O balığın qarında qutu, o qutunun içində isə bir cüt sərçəcikdə olduğunu deyir. Əgər sərçələrin boynunu çəkib atsan, mənim də boynum üzülür [19, s.172]. Bu nağılın bir variantı da “Atəş Mərcimək” nağılıdır. Bu nağılın əvvəlkindən variant fərqi oğlan canının süpürgədə olduğunu deyəndə qız durub süpürgəni bəzəyir. Oğlan gülüb onu ələ salır. Canının saxlandığı yeri deyir. Burda canın saxlandığı yer fərqlidir: qarının ağzındakı daşın altında üç göyərçində olur. Birini öldürsə, oğlan yarıxəstə olur, ikincini də öldürsə, özü ölür [19, s.203].

Şifnerin Minusin tatarlarından qeydə aldığı bir mətndə deyilir ki, iki qardaş digər iki qardaşla döyüşür. Döyüşdən əvvəl onlar ruhlarını bədənələrindən ayırır, ağ ot şəklində bir quyunun dibində gizlədirlər. V.Radlovun öz sürüsündən heyvan oğurlayan bacısını təqib edən qəhrəman haqda qeydə aldığı mətndə deyilir ki, bacı öz ruhunu qızıldan qılınca və bir ox şəklinə salıb gizlədir. İki gənc bir qoca cadugərin qarını deşir, lakin o ölmür. Ruhunun yerini soruşanda yeddi başlı ilan şəklində ayaqqabısının altında gizlətdiyini deyir. Gənclər ilanın yeddi başını kəsəndən sonra qoca cadugər ölür [1, s. 143]. “Müstəcəb ilə dünya gözəli” türk nağılında divin canı keçilməsi mümkün bir dağın arxasındakı göldə üzən ördəkdədir [17, s. 162]. “Qırxıncı otaq” türk nağılında isə divin canı donuzun qarında olan iki qutu içindəki iki göyərçindədir. Qutunun birindəki ağ göyərçin divin qüvvəti, digər qutudakı qara göyərçin isə divin əcalidir. “Yeloğlu Köşe” türk nağılında divin canı nəhəng bir atın üstündəki heybədə üç göyərçində olur [17, s. 163].

Qaqauzlardan qeydə alınmış “Div oğlu padşahın qızını qurtarır” nağılında qız Təpəgözün canının nədə olduğunu öyrənir. Təpəgöz onu aldadaraq, gah dirəkdə, gah da süpürgədə deyir. Sonda bir Qaz adasının içində bir göldə üzən üç ördəkdən biri olan erkək ördəkdə olduğunu deyir. Erkək ördəyin çatısında bir oka daşı var. O daşın içində isə divin canı olan üç milçək gizlədilib. Div oğlu bunları eşidib, sadalananları tapır. İki milçəyi şüşə içinə qoyub birini öldürür. Təpəgöz xəstələnir. Digərlərini öldürəndə isə canı çıxır [17, s. 163].

“Tapdıq” nağılında divin canı yuxarıdan asılan qəfəsin içindəki bayquşda olur. Hər kəs oxla bayquşu vursa, div ölür. Vura bilməsə daşa dönüb tilsimdə qalır Şimal-Qərbi Monqolustandan qeydə alınmış dürbüt nağılında manqıtxayın – Manqısın ruhu dənizin ortasındakı buz dağdakı iki qara öküzün qarındakı yeşiyin içindəki on iki quşda olur [18, s. 460]. “Rüzgar dev” türk nağılında şahzadə quşun boynun üzən kimi div ölür [19, s.212]. “Kran-Karakşi” nağılında Kran- Karakşi divlərin yaşadığı adaya gəlir, əsir quzdan divlərin canlarının yerini öyrənməsini istəyir. Onların yaşadığı adanın kənarındakı Bay-terek ağacının yanında iki kiçik gölün içində üzən iki kiçik balıqda olur. Qəhrəman baldırını kəsib balıqları ora qoyur, onları sıxanda div peyda olur və istədiklərini yerinə yetirir. Şimali buryatların Aşura-şara-manqıtxayın üç ruhu olur. Biri qızıl sinəli quşda, digəri on üç bildirçində, üçüncü dənizin dibindəki ağ daşın içindəki dovşanda olur. Qərbi buryatlarda Şidurqunun ruhu üç qızıl balıqda və üç arı pətəyində olur [12, s.119]. “Bahadır Tevene-meqe və onun Dəmir-Şilqi atı” tuva bahadırlıq nağılında Tevenenin canı yeddi boz quşda olur. Onları anasının hörüyünə bağlayır. Əgər yolu asan olsa hörüyü möhkəm, yolu çətin olsa, hörüyünün tez açılacağını deyir [20, s. 13-15]. Alasha qamın bacısı oğlu bahadır Koq-Ayrı dayısından bədxah Tilan-koonun ruhunun yerini qamlıq edib öyrənməsini istəyir və iki heyvanın buynuzları arasındakı çuğun yeşikdə olduğunu öyrənir. Çingiz xan haqda monqol rəvayətində Şidurqu-Tülqunə Koşşey kimi ölməz adı verilir. Onun uxil-uqey ruhu üç arı pətəyində olur [18, s. 258]. Güney Azərbaycandan qeydə alınmış “Zeyqəm şah” nağılında üç gü-

nün yuxusuna gedən divin canı göydə olur. Əhməd Təlani onu ələ keçirib hovuzun mərmər daşına çırpısa, divin canı çıxar. Div hirsələnib Əhmədi yerə çırpmaq üçün göyə qaldıranda Əhməd göydəki şüşəni götürür və daşa çırpır, div ölür [21, s.177]. “Günəşə görünməz” yakut nağılında yeraltında yaşayan doqquz başlı Baba-Yaqanın canı ilanda olur. O ilanı ocaqda qızardanda Baba-Yaq da ocağa düşüb ölür [22, s.195]. “Xoşbəxtlik quşu” şor nağılında Altın Tarakın qardaşları ona tabutun açarını verirlər. Qardaşların qara ruhu bu tabutun dibində gizlədilib. Onları öldürmək üçün tabutun dibini sürtmək lazımdır. Qəhrəman onları tutub öləncə qədər tabutun kənarlarına sürtür [23, s.85].

Folklor mətnlərindən aydın olur ki, təkcə şamanın deyil, adi insanın da hər hansı bir heyvanda təcəssüm edən canı olmuşdur. Yəni təkcə demonik (div) deyil, epik qəhrəmanların da ije-kıla (fərqli adda, lakin eyni funksiyada) malik olmaları gizlədilən ruh haqda saysız folklor örnəklərini izah edir. Ruhun bədəndən kənar saxlanması təkcə Azərbaycan və digər türk xalqlarının folklorunda deyil, dünya folklorunda geniş yayılmış motivdir.

ƏDƏBİYYAT

1. J.P.Roux. Eskiçağ və ortaçağda Altay türklərində ölüm. İstanbul, Kabaçlı Yayınevi, 1999.
2. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. Л., Изд. «Наука». 1991.
3. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. Л., Изд. Инст. Нар.Севера ЦИК. СССР. 1936.
4. Анисимов А.Ф. Представления эвенков о душе и проблема происхождения анимизма. Религия эвенков в историко-генетическом изучении и проблемы происхождения первобытных верований. М., Л.:Изд-во АН ССР. 1958.
5. Попов А.А. Душа и смерть по воззрениям иганасов. / Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера (вторая половина XX начало XX в.) Изд. «Наука», Ленинград. Отдел. Ленинград.1976.
6. İnan A. Tarihte ve bugün şamanizm. Materyaller ve araştırmalar. Türk Tarih Kurumu Basımevi-Ankara.1986.
7. Ксенофойтов Г.В. Легенды и рассказы о шаманах. У якутов, бурят и тунгусов. Часть 1. Иркутск. 1928.
8. Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi. Tərtib: İ.Rüstəmzadə. В., Elm və Təhsil, 2013.
9. Azərbaycan nağılları. 5 cildə, III cild, В., “Şərq-Qərb”, 2005.
10. И.Г. Закирова. Репрезентация мотива души в тюркской эпической традиции. От конгресса к конгрессу. Материалы Второго Всероссийского конгресса фольклористов. Сборник докладов. Том 4. М., 2012. стр.53).
11. Никифоров Н. Я. Анносский сборник. Собрание сказок алтайцев. Горно-Алтайск, Ак-Чечек.1995.
12. Потанин Г.Н. Казах-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. Живая старина. 1917, вып.2-3.
13. Хангалов М.Н. Собранные сочинение. Улан-Уде. 1960. Т.1

14. Абай Гесер Хубун. Эхирит-булагатский вариант. Улан-Уде. 1995.
15. Радлов В. Образцы народной литературы тюркских племен. Спб., IX, 1909.
16. Ögəl.V.Türk mifologiyası. Ic,B., MBM, 2006.
17. Sevər M. Masallarda dış can. Milli folklor. 2003, yıl 15, sayı 60.
18. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.4 Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1883, 1025.
19. Турецкие народные сказки. М., 1967.
20. Тувинские народные сказки. Глав. Ред. Вост. Лит. М., 1971.
21. Güney Azərbaycan folkloru.V kitab.B.,2015.
22. Якутские сказки. /Сост. Д.К. Сивцев. Суорун Омоллоов, П.Е. Ефремов. Якутск: Кн.Издательства.1990.
23. Щорский фольклор. Записи, перевод, вступительная статья и примечания Н.П.Дыренковой. Изд., АН. СССР.М., 1940.Л.

